

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЛІНГВОКОНФЛІКТОЛОГІЇ

У статті розглядаються методологічні засади лінгвоконфліктології – комплексу філософських, психологічних, соціологічних та власнелінгвістичних ідей у діалектичній парадигмі, де вербальний конфлікт представлено як природний феномен суспільства (і мови / мовлення), пов'язаний із об'єктивною асиметрією процесу соціальної комунікації.

Ключові слова: вербальний конфлікт, лінгвоконфліктологія, методологія, асиметрія комунікації.

В статье рассматриваются методологические основы лингвоконфликтологии, понимаемой как комплекс философских, психологических, социологических и собственно лингвистических идей в контексте диалектической парадигмы, в которой вербальный конфликт представлен как естественный феномен общества (и языка / речи), связанный с объективной асимметрией процесса социальной коммуникации.

Ключевые слова: вербальный конфликт, лингвоконфликтология, методология, асимметрия коммуникации.

Methodological bases of linguistic conflictology which are understood as a complex of philosophical, psychological, sociological and actually linguistic ideas in the context of dialectical paradigm, where verbal conflict is presented as a natural phenomenon of a society (and of language / speech), related to objective asymmetry of social communication process are considered in the article.

Keywords: verbal conflict, linguistic conflictology, methodology, asymmetry of communication.

Методологічну основу лінгвоконфліктології як теоретико-прикладної дисципліни складає комплекс філософських, психологічних та соціально-психологічних, соціологічних та політологічних, а також власнелінгвістичних ідей, що акумульовані у загальній теорії конфлікту протягом тисячоріч. Отже, якщо конфлікт розглядається не діалектично, а лише зі структурно-функціоналістського погляду, то основний акцент робиться на розумінні конфлікту як тимчасового явища порушення системної рівноваги / стабільності, як її дисфункцію. На наш погляд, більш продуктивною є діалектична методологічна парадигма, що представляє конфлікт як природне явище суспільства (і мови/мовлення), пов'язане з об'єктивними розбіжностями процесу соціальної комунікації, оскільки саме такий підхід може мати пояснювальну силу під час аналізу динаміки системи мови (конструктивна, кон'юнктивна функція вербального конфлікту).

Відповідно питання про природу вербальних конфліктів може розкриватися як на індивідуальному, так і на соціальному рівні. У першому випадку, знову-таки визнається тимчасовість протиріч, що призводять до конфліктів, можливість їхнього подолання самою системою та відновлення системної стабільності. У другому, витоки вербальних конфліктів можуть вбачатися не тільки в індивідуальних розбіжностях комунікантів (хоча ці розбіжності переважно актуалізують конфліктний тип мовленнєвої інтеракції),

а й у самій динамічній за своєю природою соціальної стратифікації мови. На соціологічному рівні, як зауважує О. М. Дмитрієв, "основні підходи до розуміння й пояснення конфлікту склалися переважно в межах розгляду особливостей взаємодії великих соціальних спільнот. Особистісний аналіз у конфліктології посідає, мабуть, вторинне значення" [5, с. 15]. Орієнтація не тільки на особистісні, а й на соціальні особливості вербальних конфліктів відкриває шлях до реалізації прогностичної функції лінгвоконфліктології (історизм), у той же час слід вказати, що кожній епосі, етапу, синхронічного стану мови властивий свій тип вербального конфлікту, обумовлений екстралінгвістичними чинниками (конкретно-історичний підхід).

Ще однією методологічною проблемою теорії вербальних конфліктів є проблема об'єктивності, що зважається на шляху комбінації сучасних концепцій у конфліктології, включаючи концепцію згоди, інтеграції, з одного боку, і конфліктну модель суспільства, з іншої, оскільки й конфлікт, і рівновага, інтеграція, що виражається в парадигмі згоди, – два аспекти, два взаємозалежні моменти одного комунікативного процесу, а тому слід вважати, що ніщо не є абсолютним: ні конфлікт, ні згода; усе є відносним та взаємообумовленим. Тому вербальний конфлікт відзначається не лише деструктивною функцією, що виявляється принаймні в диз'юнктивних стратегіях комунікантів, а й конструктивною як прагненням до кон'юнкції та гармонізації спілкування. Обидві функції є корисними для лінгвістичного аналізу, оскільки у мовленні постійно наявні обидва компоненти комунікативної інтеракції – конфлікт та згода [1, с. 211–215]. З іншого боку, аналіз та типологізація вербальних конфліктів носить з точки зору дослідника суб'єктивний, особистісний характер, що виявляється в позиції дослідника щодо відбору фактів, категорій, таксонів та прийомів і методів аналізу вербальних конфліктів, і цей суб'єктивний метод також є методом пошуку істини. У першому випадку вербальний конфлікт аналізується як природний феномен мовленнєвої комунікації незалежно від його оцінки дослідником, у другому – дослідник надає вербальному конфліктові місце в класифікації та власну оцінку (зокрема, за потужністю). Вважаємо, що такі прийоми методів об'єктивного й суб'єктивного, як спостереження, порівняння, пояснення, підбір явищ, їх оцінка та встановлення між ними взаємозв'язків принципово застосовні під час дослідження вербальних конфліктів, а використання соціологічних, психологічних та власне лінгвістичних методів забезпечує дескрипцію та експланацію феномена вербального конфлікту як складної реальності. З іншого боку, об'єктивність аналізу та оцінки вербальних конфліктів уможливується саме за умов усебічного підходу до його дослідження, осмислення умов та передумов виникнення, ескалації та переборення вербальних конфліктів тощо. При цьому не слід забувати про відоме зауваження М. Борна: "Я впевнений, що в науці немає широкого шляху з гносеологічними вказівками, ми перебуваємо в джунглях і шукаємо свій путь через спроби й помилки, будуючи свій курс позаду по мірі того, як просунулися вперед" [2, с. 347].

Пізнання вербальних конфліктів пов'язане із прагматичною метою – керуванням ними. А це означає залучення в пізнавальний процес однієї або обох конфлікуючих сторін, що знов-таки обмежує рамки об'єктивності. Напрямним вектором у поясненні конфліктів стають інтереси комунікантів, причому найбільш сприятливою для пізнання конфлікту умовою є збіг інтересів, пов'язаних з регулюванням і розв'язанням конфлікту. Проте, така ідеальна умова на практиці зустрічається далеко не часто. (У цьому зв'язку згадаємо течію *GrammarNazi*, "грамнацистів").

Так, соціологічна домінанта в теорії конфлікту протягом останніх 50-ти років представлена класичними конфліктологічними роботами Л. Козера [17] (обґрунтував функціональну природу конфлікту та визначив як основне джерело конфлікту постійний та непереборований дефіцит ресурсів, цінностей, влади, престижу тощо, зазначивши, що такий дефіцит наявний у будь-якому суспільстві), Р. Дарендорфа [15, с. 169] (зробив наголос на політичних суперечностях між значними групами людей, які називав "класами", проте вважав, що будь-який конфлікт має своїм джерелом нерівноправність учасників за шкалою "вище–нижче", тобто за субординативними параметрами), Т. Парсонса (орієнтувався на розуміння конфлікту як соціальної аномалії, що потребує лікування / терапії) та К. Боулдинга (констатував, що несумісність потреб сторін за умови обмежених можливостей є універсальним джерелом конфлікту).

Домінанта персональної або інтерперсональної складової стала ознакою психологічних та соціально-психологічних концепцій у конфліктології. Так, у психоаналітичному напрямі суперечність, що стає основою конфлікту, цікавить спеціаліста або як засіб для опису механізму персональної дезорієнтації, або як матеріал для роботи з переносом [4], останнє розрізняється в різних напрямках як опозиції "лібідо vs. цензура" (З. Фрейд), "архетип vs. ситуація" (К. Г. Юнг), "влада vs. неповноцінність" (А. Адлер). Категорійна схема тут відсутня, конфлікт завжди усталений, нединамічний, лінійний і тому розглядається тільки як факт, але не як процес: "Психоаналіз стверджує, що психоневрози базуються на невротичному конфлікті. Конфлікт веде до обструкції розрядки інстинктивних спонукань, що скінчується станом «будь я проклятий!»" [4, с. 21]. Практика гуманістичного напрямку К. Роджерса, який порізно та спільно критикував і психоаналіз, і біхевіоризм за підвищену увагу до таких деструктивних чинників, як конфлікт, страх чи агресія [9], необхідною умовою успішної інтеракції як "виходу до конгруентності" висуває відповідність між комунікацією, досвідом та розумінням, для цього необхідне переборення нерозуміння, егоїзму та опору. На думку Роджерса, наприклад, люди виявляють свою неконгруентність у гніві, що виражається невербально (стиснення кулаків, підвищення тону) та вербально (уживання агресивних виражень, нелогічна чи емоційна аргументація на користь власної, нерідко хибної думки); невідповідністю також вважається повідомлення, що людина чудово проводить час, а насправді їй нудно та самотньо [18]. "Сутність особистісного розвитку, – відзначає К. Роджерс, – передбачає досягнення

принципової відповідності між феноменальним полем досвіду та концептуальною структурою самості, що забезпечує звільнення від відчуття тривоги, від реальної та потенційної внутрішньої напруги. У результаті формується індивідуалізована система цінностей, що переважно збігається з ціннісною системою кожного представника роду людського з відповідною психологічною регуляцією" [13, с. 27]. Нарешті, контекст уживання терміна "конфлікт" в генетичній епістемології Ж. Піаже дозволяє визначити щонайменше три послідовно використовувані інструментальні значення конфлікту: як діагностичної ситуації, як діагностичного прийому та як механізму розвитку [11; 12]. Слід зазначити, що в культурно-історичній психології Л. С. Виготського послідовність типів конфлікту була змінена на протилежну [3], предметом конфлікту в ній в узагальненому вигляді є розрив як протиставлення природних та культурних форм поведінки, тому визнається позитивність конфліктів як основи культурного розвитку взагалі.

Цими авторами, власне, й обмежується теоретичне усвідомлення конфлікту в західних гуманітарних та соціальних науках, і більшість далі згаданих праць переносить питання у прикладний аспект рекомендацій з переборення міжособистісних конфліктів.

Таким чином, у вербально-конфліктних ситуаціях і діях перетинаються не лише власне мовні, а також соціально-психологічні, соціальні, економічні, політичні, духовні, крім того індивідуальні й суспільні елементи. Тому й методи вивчення вербальних конфліктів різноманітні та комплексні. Пріоритетність того або іншого методу в кожному конкретному випадку визначається типом конфлікту.

Звертаючись до влучного зауваження Є. Ф. Тарасова, відзначимо, що "багатьом роботам у лінгвістичній прагматичі властиве відповідне усвідомлення відношення мовленнєвих висловлювань до немовленнєвої діяльності, але в них відсутні розвинуті теоретичні уявлення про позамовний контекст" [14, с. 33]. Таку базу, однак, має вітчизняна теорія мовленнєвої діяльності, орієнтована на загальнопсихологічну концепцію діяльності О. М. Леонтьєва. На даний час пріоритет діяльнісного підходу в мовознавстві не викликає сумнівів. "Акцентування діяльнісного характеру мовної комунікації і тим самим генетичне та функціональне пов'язування мови та діяльності, – відзначає німецький лінгвіст В. Хартунг, – стало необхідним та загальновизнаним принципом лінгвістичної методології та теорії" [16, с. 41]. Саме синтез біофізіологічних основ мови, її системно-функціонального характеру та соціальної обумовленості процесу спілкування, що здійснюється в рамках теорії мовленнєвої діяльності, приніс діяльнісній орієнтації лінгвістичних теорій таке значне поширення сьогодні. Теорія мовленнєвої діяльності дозволяє покрити абсолютну більшість традиційних проблем мовознавства, причому вона надає можливість вирішувати їх комплексно – у взаємозв'язку біофізіологічного субстрату мови, його внутрішньої системи та соціальних функцій. Саме такий підхід розвивається вітчизняними дослідниками А. Д. Беловою, В. В. Богдановим, І. О. Голубовською, В. В. Зіркою, В. І. Карабаном,

О. М. Рудяковим, Б. О. Плотніковим, О. Г. та Г. Г. Почепцовими, І. П. Сусовим та іншими. Мовленнєвий акт – багатомірне утворення, і ця багатомірність передбачає множинність типологічних характеристик та типологічних класифікацій [10, с. 43] таких актів за різними ознаками. Відповідно до цього, мабуть, і потрібно вибудовувати класифікацію вербальних конфліктів (їх можливо пов'язувати з компонентами мовленнєвого акту, з типами мовленнєвих актів, з функціями мовленнєвих актів тощо). Однак, продуктивність такої класифікації сумнівна, оскільки вона буде характеризувати лише рутинні мовленнєві дії, не буде враховувати соціопсихологічних характеристик комунікантів і, відповідно, закономірностей їхнього "входу" в конфлікт та "виходу" з нього та подібних факторів, пов'язаних передусім з нерозробленістю (а скоріше – інтуїтивним уявленням) проблематики позамовного контексту в теорії мовленнєвих актів. Саме тому більш доцільним підходом до опису та аналізу вербальних конфліктів можна вважати теорію мовленнєвої діяльності, яка розвивається у вітчизняному мовознавстві й має необхідну базу – загальнопсихологічну теорію діяльності Л. С. Виготського – О. М. Леонтьєва [3; 7; 8], і подальший опис вербальних конфліктів проводиться на її основі, використовуює її як теоретичну базу даного дослідження.

Розрізняють три рівні вивчення конфліктів [6]: фундаментально-теоретичний, з позиції теорії середнього рівня й емпіричний рівень. Відповідно слід відзначити й такі функції лінгвоконфліктології, як теоретико-пізнавальна, аналітична й прогностична. Розробка фундаментальних теоретичних проблем конфліктології робить свій внесок у розвиток соціальних та гуманітарних наук. Дослідження на рівні міدل-теорії (середнього рівня) збагачує лінгвістичне, соціологічне й психологічне знання механізмів (вербальних) конфліктів. Вивчення вербальних конфліктів на емпіричному рівні, у комбінації з теорією, дозволяє розробляти прогностичні моделі конфліктної комунікації, методики управління ними та свідомого використання таких моделей, причому саме аналіз конкретних вербальних конфліктів є необхідною умовою їх регуляції й розв'язання.

Лінгвоконфліктологія як міدل-теорія озброює практиків не конкретними інструментами для управління чи запобігання вербальним конфліктам, а передусім обґрунтовує поняттєві рамки суспільної свідомості для діагностики конфлікту й виробленню відповідних схем їх подолання. По суті, ми ставимо собі питання: що може генерувати вербальний конфлікт? Чому він породжується? Як, виникнувши, відбувається? Перше питання, таким чином, є питанням про склад та ієрархію конфліктогенних факторів; друге – звертає нашу увагу на природу вербального конфлікту – обумовленість мовленнєвого вираження позамовними явищами – інформацією, ситуацією, діяльністю комунікантів; третє – порушує проблему структури вербального конфлікту, етапів його перебігу та його функціональної цінності в діяльності та спілкуванні. Лише послідовний розгляд усіх поставлених проблем (тобто, отримання відносно розгорнутих відповідей на сформульовані питання) допоможе вибудувати комплексну класифікацію вербальних конфліктів, яка б

враховувала релевантні для тієї чи іншої системи відліку ознаки. У протилежному випадку існує ризик залишитися на рівні розрізнених, спорадичних згадувань про вербальні конфлікти у роботах, лише непрямо пов'язаних із даною проблемою, або ж мати справу з безглуздою добіркою цитат, які нерідко страждають апіоризмом. Крім того, ми ніколи не зможемо домовитись про терміни та їх дефініції, тим самим породжуючи вербальні конфлікти в самій науці про мову. Тому, як зауважено вище, проблема вербального конфлікту потребує для своєї комплексної експлікації 1) аналіз історико-лінгвістичних та інших гуманітарних та соціальних джерел та теоретико-методологічне обґрунтування вибору оптимальної бази дослідження; 2) необхідність термінологічної визначеності; 3) вилічення та опис конфліктогенних факторів як чинників породження вербальних конфліктів; 4) моделювання структури, перебігу та функціональності вербального конфлікту; 5) побудову типології вербальних конфліктів.

Дослідження вербальних конфліктів у межах лінгвістики пов'язане у першу чергу з встановленням групи основних понять, релевантних для їх опису та аналізу, та основних процесів, що відбуваються під час вербального конфлікту, а також їх калькуляцією, виходячи з конкретного лінгвального та предметно-діяльнісного заповнення абстрактної схеми вербального конфлікту. Ідентифікація та інтерпретація вербальних конфліктів, на наш погляд, стає можливою, лише за урахування множини даних, які утворюють широкий контекст навколо конфліктогенного фактора та процесу його усвідомлення: навіть найочевидніші вербальні конфлікти висвітлюються лише на тлі загального контексту ситуації спілкування; цим зумовлено, зокрема, використання широких мікроконтекстів у подальших розділах роботи.

Досить узагальненими є соціально-психологічні категорії, що можуть бути застосовані до будь-якого типу конфліктів – 1) конфліктогенний фактор; 2) структура ситуації вербального конфлікту; 3) динаміка ситуації вербального конфлікту; 4) тип вербального конфлікту. Тому необхідно виявити специфіку **вербального конфлікту** як феномена, чинником якого слугує природна людська мова. Для цього слід з'ясувати, як саме мовні знаки та їх сполучення у різних типах комунікативних актів та у різних видах та формах мовлення здатні маркувати екстремовні якості комунікантів, враховуючи той факт, що останні (комуніканти, тобто) є членами певного соціуму; індивідами, що наділені свідомістю та мисленням, у тому числі й мовним; носіями певних мов та їх форм існування, якими володіють різною мірою. Крім того, власне комунікативний акт має свою структуру, кожний з компонентів якої специфічно відбивається у перебігу вербального конфлікту.

Література

1. *Борисевич В. В.* Деструктивная и конструктивная функции вербальных конфликтов [Текст] / Виталий Виталиевич Борисевич // Культура народов Причерноморья. – 2004. – Симферополь: Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского, 2004. – № 54. – С. 211–215.

2. Борн М. Эксперимент и теория физики [Текст] / Макс Борн // Успехи физических наук. – 1958. – Т. 66. – Вып. 3. – С. 347–353.
3. Выготский Л. С. Собр. соч.: В 6 тт. [Текст] / Лев Семенович Выготский. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 3.: Проблемы развития психики. – 367 с.
4. Гринсон Р. Р. Техника и практика психоанализа [Текст] / Роджер Р. Гринсон. – Воронеж: НПО "МОДЭК", 1994. – 491 с.
5. Дмитриев А. В. Конфликтология: Учебное пособие [Текст] / Анатолий Васильевич Дмитриев. – М.: Гардарики, 2010. – 320 с.
6. Здравомыслов А. Г. Социология конфликта: Учеб. пособие для студентов высших учебных заведений [Текст] / Андрей Григорьевич Здравомыслов. – 3 изд., перераб. и доп. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 317 с.
7. Леонтьев А. А. Основы психолингвистики [Текст] / Алексей Алексеевич Леонтьев. – М.: Смысл, 1999. – 287 с.
8. Леонтьев А. А. Психология общения [Текст] / Алексей Алексеевич Леонтьев. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Смысл, 1999. – 365 с.
9. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы [Текст] / Абрахам Маслоу. – М.: Мысль, 1999. – 424 с.
10. Медведева Л. М. О типах речевых актов [Текст] / Людмила Михайловна Медведева // Человек и речевая деятельность: Вестник Харьковского университета. – Харьков, 1989. – Вып. 339. – С. 42–46.
11. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. Психология интеллекта. Логика и психология [Текст] / Жан Пиаже. – М.: Просвещение, 1969. – 659 с.
12. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка [Текст] / Жан Пиаже / Сост., нов. ред. пер. с фр., коммент. В. А. Лукова. – СПб.: Педагогика-Пресс, 1994. – 527 с.
13. Роджерс К. Клиентоцентрированная терапия [Текст] / Карл Рэнсом Роджерс. – М.: Рефл-бук, Ваклер, 1997. – 436 с.
14. Тарасов Е. Ф. Проблемы анализа речевого общения [Текст] / Евгений Федорович Тарасов // Общение. Текст. Высказывание. – М.: Наука, 1989. – С. 7–40.
15. Тернер Дж. Структура социологической теории: Пер. с англ. / Джордж Тернер / Общ. ред. и вступ. ст. Г. В. Осипова. – М.: Прогресс, 1985. – 470 с.
16. Хартунг В. Деятельностный подход в лингвистике: результаты, границы, перспективы [Текст] / Вильгельм Хартунг // Общение. Текст. Высказывание. – М.: Наука, 1989. – С. 41–55.
17. Coser L. A. The termination of conflict [Text] / Lewis. A. Coser // Journal of Conflict Resolution / Ed. by L. Eisenstadt. – 1961. – № 5. – P. 347–354.
18. Rogers C. R. A client-centered therapy [Электронный ресурс] / Carl Ransom Rogers // Therapy and technique in practice / I. L. Kutash & A. Wolf (Eds.). – San Francisco: Jossey-Bass, 2011. – P. 197–208 // Режим доступу: http://unique-individ.at.ua/publ/k_rodzhers_kliento-centrirovannyj_podkhod_k_terapii/1-1-0-4.

References

1. Borisevich V. V. Destruktivnaya i konstruktivnaya funkcii verbalnykh konfliktov [Текст] / V. V. Borisevich // Kultura narodov Prichernomor'ya. – 2004. – Симферополь: Tavricheskiy natsionalniy universitet im. V. I. Vernadskogo, 2004. – № 54. – С. 211–215.
2. Born M. Eksperiment i teoriya fiziki [Текст] / Maks Born // Uspekhi fizicheskikh nauk. – 1958. – Т. 66. – Вып. 3. – С. 347–353.
3. Vygotskiy L. S. Sobr. soch.: V 6 tt. [Текст] / Lev Semenovich Vygotskiy. – М.: Pedagogika, 1983. – Т. 3.: Problemy razvitiya fiziki. – 367 s.
4. Grinson R. R. Tekhnika i praktika psikhoanaliza [Текст] / R. R. Grinson. – Voronezh: NPO "MODEK", 2011. – 493 s.
5. Dmitriev A. V. Konfliktologiya: Uchebnoe posobie [Текст] / A. V. Dmitriev. – М.: Gardariki, 2010. – 320 s.

6. *Zdravomyslov A. G.* Sociologiya konflikta: Ucheb. posobie dlya studentov vysshikh uchebnykh zavedeniy [Tekst] / A. G. Zdravomihnslov. – 3 izd., pererab. i dop. – M.: Aspekt Press, 1996. – 317 s.
7. *Leontjev A. A.* Osnovy psikholingvistiki [Tekst] / A. A. Leontjev. – M.: Smysl, 1999. – 287 s.
8. *Leontjev A. A.* Psikhologiya obscheniya [Tekst] / A. A. Leontjev / 3-e izd., ispr. i dop. – M.: Smysl, 1999. – 365 s.
9. *Maslou A.* Novye rubezhi chelovecheskoj prirody [Tekst] / Abrakham Maslou. – M.: Mysl, 1999. – 424 s.
10. *Medvedeva L. M.* O tipakh rechevykh aktov [Tekst] / L. M Medvedeva // Chelovek i rechevaya deyatel'nost: Vestnik Kharkovskogo universiteta. – Kharkov, 1989. – Vyp. 339. – S. 42–46.
11. *Piazhe Zh.* Izbrannye psikhologicheskie trudy. Psikhologiya intellekta. Logika i psikhologiya [Tekst] / Zhan Piazhe. – M.: Prosveschenie, 1969. – 659 s.
12. *Piazhe Zh.* Rech i myshlenie rebenka [Tekst] / Zhan Piazhe / Sost., nov. red. per. s fr., komment. V. A. Lukova. – SPb.: Pedagogika-Press, 1994. – 527 s.
13. *Rodzhers K.* Klientocentrirovannaya terapiya [Tekst] / K. Rodzhers. – M.: Refl-buk, Vakler, 1997. – 436 s.
14. *Tarasov E. F.* Problemy analiza rechevogo obscheniya [Tekst] / E. F. Tarasov // Obschenie. Tekst. Vyskazyvanie. – M.: Nauka, 1989. – S. 7–40.
15. *Terner D.* Struktura sociologicheskoy teorii: Per. s angl. / D. Terner / Obsch. red. i vstup. st. G. V. Osipova. – M.: Progress, 1985. – 470 s.
16. *Khartung W.* Deyatel'nostnyy podkhod v lingvistike: rezultaty, granicy, perspektivy [Tekst] / W. Khartung // Obschenie. Tekst. Vyskazyvanie. – M.: Nauka, 1989. – S. 41–55.
17. *Coser L. A.* The termination of conflict [Text] / L. A. Coser // Journal of Conflict Resolution / Ed. by L. Eisenstadt. – 1961. – № 5. – P. 347–354.
18. *Rogers C. R.* A client-centered therapy [Electronnyi resurs] / C. R. Rogers // Therapy and technique in practice / I. L. Kutash & A. Wolf (Eds.). – San Francisco: Jossey-Bass, 2011. – P. 197–208 // Режим доступу: http://unique-individ.at.ua/publ/k_rodzhers_kliento_centrirovannyj_podkhod_k_terapii/1-1-0-4.